

УДК 316.277.4

З ПРАКТИКИ ВИКОРИСТАННЯ ФЕНОМЕНОЛОГІЧНОЇ МЕТОДОЛОГІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ СОЦІОЛОГІЇ: ДЕЯКІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ

М. В. Науменко

*Інститут соціології Національної академії наук України,
вул. Шовковична, 12, м. Київ, Україна, 01021,
marinka_with@bigmir.net*

У статті проаналізовано методологію феноменологічного дослідження А. Щютца, розглянуто значення методології А. Щютца для методології якісного соціологічного дослідження. Здійснено огляд та проаналізовано застосування феноменологічної методології в українських соціологічних дослідженнях.

Ключові слова: феноменологічна редукція, смисл, теоретична установка, типізація, ідеальні типи, система релевантностей, якісне дослідження.

Феноменологічна методологія декому здається “містифікацією”, абстракцією, яка не може бути інструкцією для конкретних дій дослідника. Але, на нашу думку, феноменологічна методологія, як і інші соціологічні методології, орієнтована на дослідження соціальної реальності, має свої специфічні методи, які, більшою мірою, є методами філософії та логіки.

Згідно з положеннями феноменології ніщо не може бути прийнятим на віру. Там, де інші соціології можуть обійтися без досліджень, бо для них це є само собою зрозумілим та очевидним, феноменологи прагнуть домогтися суті, піддати критиці, поставити під сумнів. А потім розкрити значення соціального феномену, дізнатися, який смисл вкладають у нього соціальні актори.

Феноменологічна методологія до цього часу не є популярною серед українських соціологів, але все ж існують певні практики її застосування.

Останні, зрозуміло, впливають безпосередньо з пізнавальної специфіки, гносеологічного потенціалу цієї методології.

1. Сутність феноменологічної методології в соціології.

Соціальне дослідження, згідно з положенням феноменології Щютца, відрізняється від досліджень у природничих науках тим, що в соціальних науках досліджувані об'єкти – індивіди – можуть самі інтерпретувати світ. Соціальні актори включені в процес творення смислів світу, в процес взаємодії зі своїми партнерами, і соціальні вчені мають шукати смисл їхнього смислотворення. При цьому вчені неминуче використовують ті самі методи інтерпретації, які використовує індивід у своєму світі здорового глузду [2].

Індивід, який діє у світі, перебуває у біографічно детермінованій ситуації. Він робить те, що збігається з його системою релевантностей, яка уможливує відбір із

середовища та взаємодій акторів ті елементи, що мають сенс для наявної мети. Соціальний вчений у своїй діяльності також керується системою релевантностей, але науково детермінованою; обираючи ті аспекти ситуації, які дадуть змогу дослідженню бути об'єктивним. І як результат, соціальний учений може фокусуватися на аспектах поведінки, які вважаються самі собою зрозумілими для індивіда, але є темами пізнавального інтересу соціального вченого [2].

Для того, щоб стати соціальним ученим, соціальний актор повинен прийняти рішення про вихід із соціального світу, відмовитися від якого не було б практичного інтересу в ньому і обмежити свої для того щоб мотиви чесним описом і поясненням соціального світу, який він спостерігає [3, с.111]. Тобто здійснити “феноменологічну редукцію”, поставити під сумнів існування соціального світу, “взяти його в дужки”, і спостерігати за інтенціональними об'єктами, відділяючи їх суттєві характеристики від несуттєвих.

Далі після прийняття теоретичної установки вчений повинен розпочати побудову ідеальних типів. Робити це Щютц пропонує, використовуючи техніку, яку розробив М. Вебер. Вона полягає в тому, що вчений замінює людей, за якими спостерігає, “ляльками”, яких він створює сам як ідеальні типи акторів. Учений спостерігає певні явища всередині соціального світу, спричинені людською діяльністю, і починає створювати ідеальний тип таких подій. Після цього він співвідносить з цими типовими актами типові тому-що і для-того-щоб мотиви, які він вважає незмінними у свідомості уявного актора. Таким чином, він конструює персональний ідеальний тип, модель актора, якого він представляє як наділеного свідомістю. Але ця свідомість обмежена у своєму змісті тими елементами, які необхідні для виконання розглянутих типових актів [3].

Моделі людської дії створюються через процес типізації. Ідею щодо типізації можна зустріти і у Вебера, і у Гуссерля. Вперше Щютц познайомився з веберівським поняттям “ідеальні типи”, а потім з гуссерлівським твердженням, що типізація є ключовим процесом при творенні смислу про світ. Типізації здорового глузду використовуються та розвиваються безперервно; наукові типізації служать тим самим цілям, що і типізації здорового глузду в повсякденному світі, але знаходяться у межах релевантних структур і дослідницьких об'єктів соціального вченого.

Типізація дає змогу ідентифікувати, класифікувати і порівнювати типи соціальної дії і взаємодії, використовувати певні критерії для віднесення якогось конкретного феномену до певного типу [2].

Ілюстрацією соціальних типів можуть слугувати такі ідеальні типи, розроблені Щютцем, як “людина з вулиці”, “добре інформований громадянин” та “експерт”, які він описує в есе “Добре інформований громадянин”. Знання соціально розподілено згідно з цими типами та їхніми системами релевантностей. Таким чином “людина з вулиці” буде керуватися своєю системою наївних релевантностей, для якої є певна адекватна сукупність знань [2]. Наприклад, пекар має знати лише рецепт для випікання хліба, йому не треба знати хімію дріжджів або інші наукові аспекти випікання хліба. Ці аспекти не є релевантними для його безпосередньої мети [2].

Щютцівське поняття ідеального типу пов'язане з різноманітними системами релевантностей, і дослідник може простежити природу цих систем відповідно до конкретного ідеального типу [2].

Так учений, за А. Щютцем, будує модель соціального світу, або, вірніше, її реконструює. Вона містить всі релевантні елементи соціальної події, обраної для подальшого дослідження. Ця модель добре поєднується з постулатом суб'єктивної точки зору, тому що з самого початку вважається, що ляльковий тип володіє тим же самим специфічним знанням ситуації, у тім числі включаючи засоби і умови, яке б реальний актор мав би в реальному соціальному світі; з самого початку суб'єктивні мотиви реального актора, що виконує типову дію, привносяться як постійні елементи свідомості ідеального типу особистості; тип особистості призначений для того, щоб грати роль, яку прийняв би актор у соціальному світі, щоб виконувати типову дію. І оскільки тип сконструйований так, що він виконує виключно типові дії, то об'єктивні і суб'єктивні елементи в побудові єдиних дій (unit-acts) збігаються [3, с. 112].

А. Щютц проголошує 4 постулати побудови ідеальних типів:

1. Постулат релевантності. Побудова ідеальних типів повинна відповідати принципу релевантності, який означає, що проблема, одного разу обрана соціальним ученим, визначає систему координат і конституює межі задуму, всередині яких можуть будуватися релевантні ідеальні типи.

2. Постулат адекватності. Він може бути сформульований так: кожне поняття, яке використовується в науковій системі, що належить до людської дії (action), має бути побудованим так, щоб людська дія (act), що виконується у життєвому світі індивідуальним актором, була обґрунтованою і зрозумілою як для актора, так і для його супутника (fellow-man).

3. Постулат логічної консистентності. Система ідеальних типів повинна бути повністю сумісна з принципами формальної логіки.

4. Постулат сумісності. Система ідеальних типів повинна містити тільки припущення, які можуть бути науково перевірені і повністю сумісні з існуючим науковим знанням [3, с. 113].

Ідеальні типи допомагають соціальному вченому досліджувати соціальних акторів, які не зустрічаються з ним в ситуації обличчя до обличчя.

А. Щютц приходять до такого висновку: “соціальні речі зрозумілі тільки в тому випадку, якщо вони можуть бути зведені до людської діяльності, а людська діяльність стає зрозумілою тільки при демонстрації її для-того-щоб і тому-що мотивів” [3, с.107].

Методологічна позиція відповідає погляду на природу реальності: з методологічної позиції позитивізму факти світу репрезентують реальні об'єкти, в той час як для феноменологів світ є інтерсуб'єктивно сконструйованим значенням. У феноменології зроблено акцент на розумінні індивідуального досвіду переживання світу, тому її дослідницькі методи є методами філософії. Це такі методи як, наприклад, концептуальний аналіз, лінгвістичний аналіз, герменевтичний метод, історико-критичний метод, формальна логіка [2].

Навряд чи можна переоцінити роль філософських методів для соціології, адже філософія є багатим ресурсом для опису і рефлексії, які є центральними для соціологічного розуміння суспільства [4, с. 1].

Феноменологічна соціологія Щютца окреслила профіль проблематики якісного соціологічного дослідження. Особливо це стосується виявлених ним ідеалізацій, за до-

помогою яких індивіди конституують і конструюють свій світ. Питання про глибинні структури утворення типів, важливе для якісного дослідження, випливає із ідеалізацій “і так далі” та “я можу це знову і знову”, які роблять надійними відносини індивіда до свого світу. Відповідні теми – це біографія, зразок теми тлумачення та визначення ситуації. В ідеалізації взаємозамінності точок зору та конгруентності систем релевантностей, які дають діючим акторам гарантію спільних дій, для якісного соціального дослідження постає питання про принцип конструювання конкретної дії. Все це – тема етнометодології, теорії повсякденної дії, яка розвинулася з феноменології А. Шютца [5, с. 115].

В інтерпретативному якісному дослідженні його автори намагаються сформулювати теорію з кожного окремого випадку [5, с. 114]. Це вимагає відмови від використання заздалегідь готових гіпотез [5]. Теорія вкорінена у конкретних умовах, серед яких думають та діють соціальні актори, які в них знаходяться [5]. Вона показує символічні значення, які люди надають своїм діям та об'єктивним умовам свого життя. Увага до окремих випадків дає можливість віднайти теоретичні взаємозв'язки. Тому цей метод якісного дослідження використовується для нових ситуацій та для критичних ситуацій.

Спостереження та якісний тип інтерв'ю, аналіз документів є близькими до феноменологічної методології. Прийняття якісних методів у соціальних дослідженнях пов'язано з підвищенням авторитету феноменологічної соціології, що відбулося завдяки конструктивізму Бергера та Лукмана – учнів Шютца [2].

2. Практика використання феноменологічної методології для аналізу соціальних явищ українськими соціологами.

Катерина Батаєва провела феноменологічний аналіз кіберкомунікації он-лайн, використовуючи методику А. Шютца. Дослідниця вважає, що витіснення живих (ті, що мають тіло) особистостей їх ніковими дублерами призводить до типізацій, обезособлення кібервідносин, орієнтації на типовий зразок кіберповедінки [6, с. 52]. Таким чином в ми-відносинах кіберпростору з'являється аспект типовості та анонімності, який притаманний вони-відносинам. Отже, на думку дослідниці, існує змішання в межах кіберкомунікації двох форм соціальних відносин – ми-відносин супутників та вони-відносин сучасників, елементи обох представлені в чат-просторі [6, с. 59].

Якщо жива тілесна комунікація відбувається в двофазовому режимі, – безпосередність переживання змінюється відстороненим рефлексивним осмисленням, – то кіберкомунікація є однофазовою. Адже безпосередність переживання супутника у кібервідносинах є неможливою (недоступне його тіло, живі реакції і т.п.), оскільки кіберкомунікація здійснюється у письмовій формі (неминуче відстрокованій щодо безпосереднього усного реагування на процес спілкування), тому віртуальне спілкування он-лайн, на думку К. Батаєвої, передбачає лише один модус сприйняття, а саме, рефлексивно-об'єктивований [6, с. 63].

Факт часового зміщення кіберкомунікації по відношенню до живого процесу спілкування дає змогу говорити про не-очевидність віртуального спілкування он-лайн, вважає український соціолог [6].

Отже, у своєму дослідженні К. Батаєва використовує ідеальні типи А. Шютца “ми-відносини”, “вони-відносини” для аналізу чат-комунікації. Також вона здійснює спілкування для конституювання процесу спілкування он-лайн.

Олександр Шульга здійснив аналіз процесу легітимації та розробив власну концепцію легітимації, основою для побудови якої послугували напрацювання Т. Бергера та П. Лукмана, система А. Щютца та концепція культурної гегемонії А. Грамши. Концепція останнього, на думку О. Шульги, дає змогу доповнити щюцівський аналіз і використати його на соціетальному рівні.

Суть концепції полягає в тому, що в суспільстві завжди існують символічні універсуми – закриті смислові системи з власними матрицями бачення та інтерпретації соціальних феноменів. Їх існування спричинене як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Останні полягають у потребі індивіда в інтерпретативній схемі, яка допоможе йому осягнути соціальний світ, а також подолати страх перед хаосом. Об'єктивна необхідність у символічному універсумі зумовлена прагненням соціальної системи до стабільності. Універсум задає рамки комунікації, які уніфікують і впорядковують соціальну реальність для акторів.

Універсуми завжди знаходяться у процесі перманентної боротьби за домінування смислів, що до них належать. Мета цієї боротьби – культурна гегемонія. Символічний універсум, який володіє нею, соціолог називає домінуючим, універсуми-конкуренти – альтернативними. І той і інші здійснюють вертикальну легітимацію з трансляції відповідних смислів через інститути освіти та медіа. Ці смисли пояснюють та виправдовують існуючі статусні взаємодії, переводячи їх у природну установку, або, навпаки, підривають нерелективність і обґрунтованість існуючого соціального ладу.

З горизонтальною легітимацією пов'язані сім'я і близьке оточення індивіда, в рамках яких він вступає у ми-відносини. На цьому рівні можливі “молекулярні війни” – зіткнення протилежних смислів [7, с. 178–179].

О. Шульга значно поглибив розуміння процесу легітимації Бергера та Лукмана, доповнив систему Щютца. Також показав перспективи аналізу соціальної комунікації, адже у своїй роботі проаналізував прийоми підтримки або підриву культурної гегемонії, розглянув прикладний аспект зв'язку мови та комунікації.

Отже, розглянуті дослідження є доволі ґрунтовним та гарним прикладом використання феноменологічної методології для дослідження соціальних феноменів. Автори досліджень використали типології Щютца, на їх основі створили власні ідеальні типи інтерсуб'єктивних феноменів.

На нашу думку, феноменологічна методологія є доволі перспективною. В епоху глобалізації інформаційні потоки “йдуть” з різних сторін світу. Через ЗМІ інтерсуб'єктивність стає глобальною. Те, що ми сприймаємо та інтерпретуємо згідно зі своїм культурним типом, може мати зовсім інше значення (цьому приписується зовсім інше значення) в рамках інших культур. Різноманітні “культурні типізації” повинні доповнити предмет феноменології і значно допомогти в осмисленні власної та інших культур.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Бутенко И.* Социальное познание и мир повседневности. Горизонты и тупики феноменологической социологии. – М. : Наука, 1987. – 142 с.

2. *Wilson T.* Alfred Schutz, phenomenology and research methodology for information behaviour research // Access mode: <http://scholar.googleusercontent.com/scholar?>
3. *Щюцц А.* Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии / А. Щюцц; сост. А. Я. Алхасов; пер. с англ. А. Я. Алхасова, Н. Мазлумяновой; научн. ред. перевода Г. С. Батыгин. – М. : Институт Фонда “Общественное мнение”, 2003. – 336 с.
4. *Ferguson Harvie.* Phenomenological Sociology. Insight and Experience in Modern Society. – London, Thousand Oaks, New Delhi, 2006. – 235 p.
5. *Абельс Х.* Романтика, феноменологическая социология и качественное социальное исследование / Х. Абельс // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Т. 1. – №1. – С. 98–124.
6. *Батаева К.* Соціальна феноменологія кіберкомунікації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2011. – №1. – С. 52–66.
7. *Шульга А.* Легитимация и “легитимация”: феноменологический анализ. – К. : ИСНА-НУ, 2012. – 208 с.

Стаття надійшла до редколегії 21.02.2013

Прийнята до друку 02.03.2013

FROM THE USE OF PHENOMENOLOGICAL METHODOLOGY IN MODERN UKRAINIAN SOCIOLOGY: SOME METHODOLOGICAL ISSUES

M. V. Naumenko

*Institute of sociology of National Academy of Sciences of Ukraine,
Shovkovychna Str., 12, Kyiv, Ukraine, 01021,
o.stegniy@gmail.com*

In the article analyzed the methodology of phenomenological research of A. Schutz, considered the importance of A. Schutz's methodology for qualitative sociological research. Carried out a review and analysis of using phenomenological methodology in Ukrainian sociological researches.

Key words: phenomenological reduction, sense, theoretical orientation, typification, ideal types, the system of relevances, qualitative research.

**ИЗ ПРАКТИКИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ
ФЕНОМЕНОЛОГИЧЕСКОЙ МЕТОДОЛОГИИ
В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНСКОЙ СОЦИОЛОГИИ:
НЕКОТОРЫЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ**

М. В. Науменко

*Институт социологии Национальной академии наук Украины,
ул. Шовковичная, 12, г. Киев, Украина, 01021,
marinka_with@bigmir.net*

В статье анализируется методология феноменологического исследования А. Щютца, рассматривается значение методологии А. Щютца для методологии качественного социологического исследования. Осуществляется обзор и анализ применения феноменологической методологии в украинских социологических исследованиях.

Ключевые слова: феноменологическая редукция, смысл, теоретическая установка, типизация, идеальные типы, система релевантностей, качественное исследование.